ئەدەب

تێکستێت ئەدەبیٚ کوردی بیێت
بەرزە و دەستپێکێت نڤیسینیٚ

تەحسین دۆسکی

تێکستێت ئەدەبیٚ کوردی بیێت بەرزە و دەستپێکێت نڤیسینیٚ

من نەڤێت خواندەڤاییٚ هێژا ل هویڤیا ویٚ چەندیٚ بیت کو ب ڤان چەند بەرپەڕا هەمی ئەگەر و فاکتەرێت پەیدابوونا شعرا کوردی بزانیت، و ئەز تێدا هەمی چاخێت ئەدەبی، یان گشت شاعرێت کوردی دیار ناکەم هەر وەکی پەرتووک و ڤەکۆلینێت ڕێبازەیی و پەروەردەیی دیار دکەن، ژ بەر کو ئارمانجا مە تەنیٚ ئەوە ب شێوەیەکیٚ گشتی ئەم دەسپێکێت ئەدەبیٚ کوردی دیار بکەن و ژ ئەدەبیٚ کورد ژی ب تایبەتی شعریٚ و ئاماژەی بدەینە گرنگترین کەسێت کەرپویچێت بنیاتی بۆ شعرا کوردی دانایین، زێدەباری روهن کرنا گرنگترین قووناغێت دیرۆکی بیێت ئەدەبیٚ کوردی تێدا بۆری.

زمانیٚ کوردی و ئاشکراترین دیالێکتێت ویٚ

زمانیٚ کوردی ئێکە ژ گرنگترین زمانێت رۆژهەلاتی بیێت دێرین، بیێت خودان ئەدەبەکی مرۆڤینییٚ بلند، ئەڤ زمانە ژ زمانێت هندوئوروپی دهێتە هژمارتن، بیێت کو ریهـ و ریشالێت دیرۆکی بیێت کویر د دەمی و جهی دا هەین، مەبەستا مە ژی ژ ڤیٚ چەندیٚ ئەوە ئەم ئاماژەیی بدەینە بنیاتیٚ ڤی زمانی و بنەمالا وی یا دێرین.

ڤەکۆلەرێت دیرۆکا زمانا دبینن کۆما زمانێت هندوئوروپی بیێت دگەهنە ئێک بنیات و ئێک رهـ ژلاییٚ بەرفرەهیی و زێدەهیا بەرهەمی ڤە سەر ب بنەمالێت وان کۆمێت زمانان بیێت جیهانی نە بیێت د هندستانیٚ ڤەدگریت هەتا کو دگەهیتە ئەمریکا، و خەلکیٚ ئوسترالیا

و پشکەک ژ کیشوەرێ ئەفریکا پێ د ئاخڤن (1)، و ئەڤ کۆمە چەند زمانێت سەرەکی ڤەدگریت، ژ وانا کۆما زمانێت ئیرانی نە، ییێت کو د بنیات دا دیالێکت بوون و پشتی دەمەکی پێشکەفتین د بووینە زمانێت سەربخۆ، و ئەوێت ب هەر دیالێکتەکێ ئاخڤتین بووینە مللەتەکێ سەربخۆ ژ ییێت دی جودا.

هەروەسا ئەو زمانێت ئیرانی ییێت هندەک جاران دبێژنێ ئاری تایبەتمەندیێت زمانی دکەنە چەند کۆمەک،و ژ وانا کۆما زمانێت ئیرانی ییێت نوی نە، کو هێشتا دهێنە بکارئینان و ژمارەیەکا مللەتێت کیشوەرێ ئاسیا پێ دئاخڤن، زمانێ کوردی ژ رڤشتا وێ کۆمێ یە، و ناڤەکە ژ کۆمەکا دیالێکتا پێک دهێت کو هێشتا ل وارێت کوردا ییێت کو دبێژنێ کوردستان دهێنە بکارئینان و د بەلاڤن، دیسان دبێژنە زمانێ کوردی زمانێ کرمانجی کو ژ ژمارەیەکا دیالێکتا پێک دهێت هندەک ژ وان دیالێکتا دبەربەلاڤترن ژ هندەک دی، و یا ژ هەمیا گرنگتر ئەوە یا کو پتر پێ دئاخڤن هندەک جاران دبێژنێ کرمانجیا ژووری نێزیکی سێ چارێکێت کوردێت وان کوردا ییێت ل هەمی پارچێت کوردستانا نوکە پێ دئاخڤن، ودیالێکتا سۆرانی کو ب کرمانجیا ژێری دهێتە سالوخەتدان کێمتر ژ چاریکا کوردا پێ دئاخڤن، ئەو ژی ل کوردستانا ئیرانی و کوردستانا عێراقی دبەلاڤن، هندەک دیالێکتێت کێمتر ییێت هەین وەکی زازائیی کو ئەوێت پێ دئاخڤن ل باکوورێ کوردستانێ نە و هەورامی یا کو ئەوێت پێ دئاخڤن ل وان دەڤەرا دئاکنجی نە ییێت ل سەر سنوورێ عێراقێ و ئیرانێ (2).

ڤەکۆلەر زمانێ کوردی ژ وان زمانێت ئیرانی دهژمێرن ییێت فاکتەرێ گوهۆرینێ پێشڤەبری هەتا کو ژبەرێ ب ساناهیتر لێ هاتی، ئەڤە ژی وێ چەندێ رادگەهینت کو دیالێکتێت کوردی دنەرمن و شیانێت پێشکەفتنێ ییێت تێدا هەین، و هەر چەند کو جیاوازی دناڤبەرا ڤان دیالێکتا دا هەنە هندەک وان دیالێکتا وەسا دمەزن و بەرفرەهن هەتا رادەیەکی کو ئەوێت پێ دئاخڤن ب زەحمەت دوان دیالێکتا بگەهەن ئەوێت ل دەڤەرێت دی، و ئەڤ دیاردە نە تنێ د زمانێ کوردی دا هەیە، بەلکو د ژمارەیەکا نەکێم ژ زمانێت جیهانی نەخاسمە ییێت چیایی داهەیە، و هەر چەندە زمانێ کوردی ژلایێ ئاڤاکرنا خۆڤە یێ سەربخۆیە دناڤبەرا کارتێکرنێ وکارتێکرنا زمانێت دەوروبەر دزڤریت و ب پلەیا ئێکێ زمانێ فارسی، و عەرەبی و ئەرمەنی و ترکی.

سەبارەت وێ ئەلفابێیا زمانی کوردی ل دەستپێکێت خۆ ییێت بەری موسلمانبوونا کوردان پێ دهاتە نڤیسین مە چو دەلیل و شاهد نینن وێ چەندێ بۆ مە روهن بکەن،

ئەو ژی ژبەر نەبوونا تێکستێت ل وی سەردەمی هاتینە نڤیسین، و ئەو تێکستێت پاراستی گەهەشتییە مە ب ئەلفابێیا عەرەبی نە، وەکی زمانێت ئیرانی ییێت دی ییێت نوی ییێت ژلایێ خەتی ڤە ب زمانێ عەرەبی یێ پێ هاتینە نڤیسین ییێت داخبار بووین، و ژ بەر کو زمانێ کورد ژ خێزانەکا نە وەکی وێ خێزانێ یە یا کو زمانێ عەرەبی ژێ هەر ل دەستپێکێ نڤیسەرێن کورد هەست کرن کو پێدڤی یە هندەک پیتێت تایبەتی کو ژ پیتێت عەرەبی بن بهێنە دورست کرن بۆ وان دەنگێت تنێ د زمانێ کوردی دا هەین، یا ئاشکرایە کوهەر زمانەکێ نە ب پیتێت خۆ ییێت تایبەتی بهێت نڤیسین پەیڤێت وی زمانی دێ هندەک دەنگا ژ دەست دەن کو د ئەنجام دا خواندنا وان ب زەحمەت بکەڤیت، و ئەڤە هەر ئەو ئاریشەیە یا زمانێ کوردی کەفتیێ ل وان چاخێت ب ئەلفابێیا عەرەبی هاتیە نڤیسین، و ڤی سەردەمی ژی دەما ل ڤێرێ و ویڕاهە ب ئەلفابێیا لاتینی دهێتە نڤیسین.

بەری دەستپێکێ

نەیا ب ساناهی یە ڤەکۆلەر ل سەر سخلەتێت زمانەکی ژ زمانا باخڤیت و ئەو یێ د قوناغێت بەری نڤیسین پێ بهێتە کرن، یان ژی د وان قوناغا دا ییێت چو نڤیسین ژ ئەگەرەکێ ژ ئەگەران نەگەهەشتینە دەستێ وی، بۆ نموونە زمانێ کوردی هەر چەندە زمانێ مللەتەکی یە جهەکێ مەزن ژ دەڤەرا رۆژهەلاتی یێ ڤەگرتی، لێ چو بەرهەمێ وی یێ بەری ئیسلامێ و هەتا چاخێت بەراهیێ ییێت پشتی ئیسلامێ نەگەهەشتی نە مە، ژ بەر هندی ژ ئەم نەشێین بێژین سەد دەر سەد هەبوونا بەرهەمێت ئەدەبی و زانستی ل وان سەردەما رەت بکەین یان بێژیت هەبوونە، بەلێ ئەم دشێین بێژین کو وان قوناغا زمانێ کوردی زمانێ دەستهەلاتداریێ نەبوویە دا هزرەک بۆ بهێتە کرن، و نە زمانی دینی ژی بوویە دا کو وەسا سەرەدەری دگەل بهێتە کرن کو زمانەکێ پیرۆزە، ل وێ قوناغا بەری هاتنا ئیسلامێ وەلاتێ کوردا یێ ل سەر دو ئیمپراتۆریا لێکڤە کری بوو، ئیمپراتۆریا فارسێت ساسانی و ئیمپراتۆریا رۆمێت بیزەنتی، ساسانی زەردەشتی بوون باوەری ب دو خوداوەندان دئینا خوداوەندێ باشیێ و خوداوەندێ خرابیێ و زمانی فارسی زمانێ فەرمی بوو و نڤیسین ل دەستپێکێ ب خەتێ سریانی دهاتنە کرن پاشی ب

خەتیٚ ئاڤستائی (3). و رۆمیێت بیزەنتی فەلیێت ئەرپودوکسی بوون، و زمانیٚ گریکی (یۆنانی) زمانیٚ فەرمییٚ دەولەتیٚ بوو، و هینگیٚ ل وەلاتیٚ کوردا زمانیٚ سریانی زمانیٚ بەلاڤکرنا فەلەتییٚ بوو چ ریٚبازا نەستووری یان یا یەعقووبی (المنوفستی) (4).

و پشتی ئیسلام ل گزیرەتا عەرەبی ل سەدسالیا حەفتی یا زایینی پەیدابووی و دامەزراندنا دەولەتا ئیسلامیٚ ل باژیٚریٚ مەدینیٚ ل (24)ی ئیلۆنا سالا 622 ز (12 رەبیعا ئیٚکیٚ ژ سالا ئیٚکیٚ مشەختی) و پەیدابوونا بزاڤا نژادیٚ عەرەبی یا کو دگۆتنیٚ ڤەکرنا ئیسلامی (الفتح الاسلامی) و موسلمان بەر ب رۆژهەلاتی و رۆژئاڤای ڤە چووین و رووبرووی ئیمپراتۆریەتا فارسی و بیزەنتی بووی و ژ ناڤ برین، و ژ ئەنجامیٚ ویٚ بەرفرەهبوونا دەولەتا ئیسلامی ل دویماهیا سالیٚت سیهان ژ سەدسالیا حەفتی دەڤەریٚت کوردایێت کو باهرا پتر پشکەک ژ ئیمپراتۆریەتا ساسانی ژ دەڤەریٚت دەولەتا ئیسلامی یا وەرگری هاتنە هژمارتن (5)، و ئاشکرایە کو زمانیٚ عەرەبی ییٚ ژ رهـ و ریشالاڤە ژ زمانیٚ کورد جدایە ژبەر کو سامی یە و زمانیٚ کوردی ئاری یە بۆ دینی و دەستهەلاتدارییٚ ل دەولەتا ئیسلامیٚ، و زمانیٚ عەرەبی ب ریٚکا بەلاڤبوونا دینیٚ ئیسلامی ل ئاسۆیا بەلاڤ دبوو و مللەتیٚت دبوونە موسلمان

دکەڤتنە ژیٚر کارتیٚکرنا وی (6).

ل سەر ڤی بنیاتی ئەم دشیٚین بیٚژین زمانیٚ کوردی نە زمانیٚ فەرمی ییٚ ویٚ دەولەتیٚ بوو ییٚ چەندین چاخا دەستهەلاتدارییٚ ل کوردستانیٚ کری، و هەروەسا نە زمانیٚ فەرمی ییٚ وان دەولەت ومیرنشینا ژی بوو ییٚت وان ب خۆ دامەزراند بن(7). زمانیٚ کوردی ل دەمەکیٚ دریٚژ تووشی چەندین کارتیٚکرنا بوو و دەمەکیٚ دریٚژ ژ تیٚککارکرن شارستانی دویر کەڤت، و دویر نینە ئەڤ چەندە ببت ئەدیب و زانایێت کورد ژ نڤیسینی ب زمانیٚ خۆ دویر کرین و بەریٚ وان دایە زمانیٚت دی کو زمانیٚ عەرەبی ییٚ دبیتە زمانیٚ ئیسلامی ل سەر پشکا وانە، و زمانیٚ فارسی ییٚ کو دبوو زمانیٚ رەوشەنبیرییٚ و شارستانیەتیٚ ل دەمەکیٚ دریٚژ، ژ بەر هندی ژی زمانیٚ کوردی ما زمانیٚ ئاخڤتنیٚ و ئەدەبیٚ سەرلیٚڤا ییٚ کو ئەم دشیٚین بیٚژینیٚ ئەدەبیٚ مللی ییٚ کو تنیٚ ژلاییٚ خەلکیٚ ئاسایی ڤە دهیٚتە ڤەگوهازتن.

و ئەگەر ئەم نیٚرینەکا ب لەز ل لیستا ناڤیٚت

وان زانا و هەلبەستڤان و نڤیسەرێت د هەمی واران دا ییێت ل سەردەمێ عەباسیان بۆ نموونە بکەین، دێ بینین ژمارەیەکا نەیا کێم ژ خەلکێ کوردستانێ و دەڤەرێت وێ نە، بەلکو گەلەک ژ وانا ل کوردستانێ ژیا بوون و زمانێ کوردی دزانین، و شانازی دبرن کورد بوون، بەلێ یا ب عەرەبی پەرتووک دنڤیسین و هەلبەست ب فارسی ڤەدهوینان، و بۆ مە کەیتە ئەم هەلبەستڤانێ دەولەتا دوستەکی (یا مەروانی) بابێ حوسەینی کورێ دائوودێ بشنەوی کول سالا (455 ک / 72 ز) بکەینە نموونێ ڤێ چەندێ (8). ئەو هەلبەستڤانەکی مشە بەرهەم بوو دیوانەکا مەزن و هەلبەستێت مشە هەنە، و هەر چەندە ئەو د دلێ کوردستانێ دا دژی و شانازی دبر کو شانازییێت کوردان د بابلکالکێت وێ دا هەبوون ئەو هەلبەست ب زمانێ عەرەبی د ڤەهوونان، و گۆتنێن وێ:

آل طه بلا نصيب
و دولة النصب في انتصابِ
إن لم اجّرد لها حسامي
فلست من قيسٍ في اللباب
مفاخر الكرد في جدودي
ونخوة العرب في انتسابى(9)

و ل جهەکێ دی پەسنا دویندەها مەهرانێ کورد دکەت (10) و رەزیلییێ ژ وان دویر دبینیت، دبێژیت:

إن يعرف الناس رسم الذل في جهة
فالذل عند بنى مروان مجهولُ
نحن الذؤابة من كرد بن صعصعة
من نسل قيس لنا في المحتدّ الطول

بەلێ یا هەر وەکو ئەڤ بنگەهە نە یێ ب وەرار بوو، ژ بەر کو کێمەکا کێم ژ ئەدیبێت کوردا بەرێ خۆ دانە نڤیسینێ ب زمانێ کوردی وهەر ئێک ب دیالێکتا خۆ یا تایبەت، لێ بەرهەمێت وان ژ بەر گوهۆرینێت دەمان نەگەهەشتنە مە، و یێ بەرهەمی وی گەهەشتی یە مە بابا تاهرێ هەمەدانی بوو، خەلکێ باژێرێ هەمەدان یێ کو دکەڤیتە رۆژهەلاتێ کوردستانێ (11) یێ کو ب دورستی ل سەدسالیا پێنجێ کۆچی (دەه زاینی) ژیای.

ئەوێ ژیاننامە وی نڤیسی دبێژیت: ئێک بوو ژ سۆفییێت مەزنێت سەردەمێ خۆ، خەریبی و جەزب ل سەر وی زال بوو بوون، ژبەر هندی ژی سەرگۆل ل چۆلی دگەریا، بالیفکا وی کەڤر بوو، و لحێفا وی عەسمان بوو، تاکو ناڤێ وی بوویە رویسو (عریان)،

زێدەبارى رووحا وى يا سۆفياتى وى هەستەكێ هەلبەستڤانى هەبوو، چارنێت سۆفيگەرى يێت نازك ڤەهوونا بوون، ئەو چارنە ب ئەڤينا ب هێز، و بلنديا خەيالێ دڤەدەر بوون، خۆش بەختانە ژ بەرزەبوونێ رزگار بوون وگەهەشتنە مە، زمانێ وان يێ تێكەلە ژ زمانێ فارسى و ديالێكتا لورى يا كوردى (12).

و دەما زەبيحولا صەفا راگرێ كوليژا ئادابێ / زانكۆيا تەهران بەحسێ ئەدەبى ل ئيرانێ پشتى هاتنا ئيسلامێ تاكو سەدساليا پێنجێ كۆچى دكەت دبێژيت: ديالێكتێت ئيرانى (زمانێن ئارى يێن بەرێ ل ئيرانێ) ل وى سەردەمى زوى پێشكەفتن، و نڤيسينا هەلبەستان ب وان ديالێكتا يا بەربەلاڤ بوو. و دبێژيت: هندەك مالكێت نڤيسى ژ وان هەلبەستان ب وان ديالێكتا نڤيسى مينا كوردى و تەبەرى و كازرۆنى ل بەردەستێ مە هەنە، سەروايا تێدا ئاشكرايە، و وەكهەڤى دناڤبەرا ژمارەيێت قەسان دا و پيوتەدا ژلايێ درێژى وكورتيێ ڤە تێدا هەنە(13)، نەيا ئاشكرايە كو مەبەستا وى هەلبەستێت بابا تاهرى نە، يان ب سەر هندەك بەرهەمێت وى يێت كوردى هل بوو يە كو دزڤرنە وى سەردەمى.

شاعرێت كوردێت
د ناڤبەرا فارسيێ و عەرەبيێ دا

بەرى نوكە مە گۆت بوو كو بەرى ئيسلامێ

پشكا مەزن ژ كوردستانێ سەر ب ئيمپراتۆريەتا ساسانى بوو يا كو زمانێ فارسى بۆ خۆ كريە زمانێ فەرمى، ژ بەر هندێ ژى تەخەيا كوردى يا رەوشەنبير كەفتە ژێر كارتێكرنا زمانێ فارسى، و تشتێ ئەڤ كارتێكرنە زێدەتر لێ كرى ئەو بوو كو زمانێ فارسى زمانێ وى دينى بوو يێ كو هەولدانێت بەلاڤكرنا وى ل كوردستانێ دهاتنە كرن و دينێ باهرا پتر ژ كوردا كو دينێ زەردەشتى بوو، و هەر چەندە دەستهەلاتداريا فارسيێ پشتى هاتنا ئيسلامێ و بەرفرەه بوونا دەولەتا ئيسلامى يا زمانێ وى عەرەبى ب شێوەيەكێ بەرچاڤ لاواز بوو بوو، بەلێ برسقێنا خۆ ژ دەست نەدا و هەر ما زمانێ رەوشەنبيريێ و ئەدەبى. (14) بەلكو هەتا بەرى چەندەكێ ژى ل مزگەفت و قوتابخانەييێت سەر ب مزگەفتان ڤە ل گەلەك جهان ژ كوردستانێ دهاتە خواندن، و ژ وان تشتان يێت گرێدانا ئەدیبێت كورد ب زمانێ فارسى ڤە زێدەكرين و هێلان پتر حەژێ بكەن هەبوونا بەرهەمێت ئەدەبى

ییێت بلندیا بوو نەخاسمە بەرهەمێت سۆفیگەری ییێت ب زمانێ فارسی هاتینە نڤیسین و ب سەدان سالان ل ناڤ ئەدیب و زانایێت کورد بەلاڤ بووین، بێ گومان نێزیکبوونا زۆرا زمانێ فارسی ژ زمانێ کورد کو هەر دو ژ ئێک رهن گەلەک ژ وان ئاستەنگا نەهێلان یێن نەهێلن ئەدیبێت کورد فێری فارسییێ ببن و تامێ ژێ ببینن.

و پشتی موسلمان بوونا کوردا و بەلاڤبوونا زمانێ کوردی ل کوردستانێ ژ بەر کو بەری هەر تشتەکی زمانێ دینی بوو و پاشی زمانێ دەولەتا نوی بوو تەخەیا رەوشەنبیر خۆ دیتن ییێت هاندایی ژ بۆ فێربوونا وی زمانی و ب کارئینانا وی، و هەر زوی زمانێ عەرەبی یێ کو دبیتە زمانێ قورئانێ و سنەتێ پیرۆزی و رێزگرتنا خۆ ل نک کوردا ئەوێت حەژێ کرین و خۆ دخزمەتا وی دا حەلاندین دیت، و هندەک ژ وان چ ئەو بن ییێت دڤیان بگەهنە پلەییێت بلند دریڤەبرنا دەولەتێ دا یان دڤیان ببنە کەسانێت نێزیک میر وحاکمان هەولدان ب دورستی فێری زمانێ عەرەبی ببن دا بگەهنە ئارمانجێت خۆ، و ئەگەر چەوا بیت ب سەدان سالان خاس و عاما ژ کوردان هزر دکرن کو ئەگەر بەرهەم ب عەرەبی نەهێنە نڤیسین کەس نەشێت بگەهیتە کورسیکێت بلند ل نک بەرپرسێت دەولەتێ ژبەر کو زمانێ دینی و دەولەتێ یە، یان ب زمانێ فارسی زمانێ رەوشەنبیریێ و شارستانیەتا دێرین، و ئەوی ژ وان ڤیابا بەرهەمێ خۆ ب زمانێ خۆیێ کوردی نڤیست پێدڤی بوو بەری هینگێ زانیبا کو دەنگێ وی ژ دەرازینکا مالا وی دەرباس نابیت.

ئەڤ چەندە یا کو دبیتە تشتەکێ سەیر ل نک گەلەکا ژ خواندەڤانا هەتا سەدسالیا دوازدێ کۆچی دەما هەلبەستڤانێ ب ناڤودەنگ ئەحمەدێ خانی شاکارا خۆ (مەم و زین) ڤەهوینای یا بەربەلاڤ بوو، وی هەلبەستڤانی د پێشەکیا وی ڤەهینووکێ دا فاکتەر و ئەگەرێت نەبەلاڤبوونا ڤەهینووکا وی ل ناڤ خاسان دا دیار کرینە، دبێژیت:

ئەڤ پوول ئەگەر چ بێ بەهانە
یەک روونە و صاف و بێ بەهانە
بێ حیلە و خوردە و تەمامێ
مەقبوولێ موعامەلا عەوامێ
کورمانجیە صرفە بێ گومانە
زێر نینە ببێن: سفیدمانە
سفرێ مە یێ سوورە ئاشکارە

زیڤ نینە ببێن کو کێم عەیارە
نەقدێ مە نەبێژە: کێم بهایە
بێ سککە یێ شاهە شەهرەوایە
گەر دێ ببوا ب جهریێ مەنقووش
نەدما وەهە بێ رەواج ومەغشووش
مەحبووبە ب کەس نە نامزادە
لەو بەخت سیاە و نامورادە
قرطاسیەیا مە بێ پەناهان
بێ جهریێ قەبوولێ پادشاهان
مەعموولە ل یا گەلەک عەلیمان
مەقبوول ل یا گەلەک حەکیمان (15)

ئەز باوەر ناکەم کو خانی ب نەپویتەپێکرنا حاکم و سولتانا د کۆچکێت و سویکێت خۆ دا ب دراڤ و متایێ وی نەحەسیا بت و وێ نەپویتەپێکرنێ هێلا بت گەلەک زانا ژ کورێت مللەتێ وی نڤیسینێ ب زمانێ خۆ بهێلن و هندەک ژی پێ نەئاخڤن و قەست بکەنە کۆچکێت حاکمێت بیانی و ب زمانێ وان باخڤن دا بگەهنە پلەییێت ژ هەژی خۆ، و سەبارەت ڤێ چەندێ بۆ مە بەسە ئەم ئاماژەیێ بدەینە ئیکی ژ وان زانایان ئەو ژی ئدریسێ بدلیسی یە یێ کو ب ناڤێ مەولانا ئدریسێ حەکیم بەرنیاس بووی و ل سالا (926 ک/ 1520 ز) چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ (16) یێ کو چەند پلە ددەولەتا ئاق قوینلۆی دا وەرگرتین و گەهەشتی یە پلەیا وەزیریێ، پاشی گەهەشتی یە شاه ئسماعیلێ سەفەوی و

چەند پلەییێت بلند ل نک وی وەرگرتین، پاشی هێلای و قەستا سولتانێ ئۆسمانی بایەزیدێ دووێ کری ل نک بوویە خودان قەدر و رێز پاشی ل نک کورێ وی سولتان سەلیمی، زانا و ئەدیبەکێ مەزت بوو، دبیت یەکەمین کەسێ دیرۆکا سولتانێت ئۆسمانی نڤیسی، کو ڤەهینۆکەکا بێ وێنە بوو ب زمانێ فارسی دانای ناڤێ وێ کر بوو (هەشت بهشت)، هەروەسا ڤەهینۆک ب زمانێ عەرەبی ژی چێکر بوون، هەر چەندە ڤەهینۆکێت وی ژ هزاران مالکا پێک دهاتن بەلێ نەهاتیە زانین کو وی ئێک مالک ژی ب زمانێ کوردی نڤیسی بن، دیسا پیرێ دیروکڤانێت کورد میر شەرەفخانێ بدلیسی یێ کو دبیتە یەکەمین کەسێ تنێ دیرۆکا دەولەت و میرنشینێت کوردا وەک پەرتووکەکا سەربخۆ و ب حەزەکا نەتەوپەریسی نڤیسی، پەرتووکا وی ب زمانێ فارسی بوو.

ئەڤە ژی بۆچوونا جانی ل نک مە دسەلمینت کو نڤیسین ب زمانێ کوردی چ رەواج و بها هینگێ ل بازارێت ئەدەبی نەبوو ژبەر کو

مۆرا شاهاتییێ لێ نەهاتبوو دان، و نە دهاتە هژمارتن ژ زمانێت سولتانی، ئەڤ چەند ژی بۆ مە ژ لایەکێ دی ڤە ئەگەرێت هێلانا دانا نڤیسینێت ئەدەبی و ڤەهینۆکێت شعری ب زمانێ کوردی ژلایێ ئەدیب و زانایێت کورد ڤە هەر چەند بەرهەمێت وان د مشە بوون.

دەستپێکا بەرزەبووی

هەر ژ سەردەمێ عەباسی سەرهلدانەکا زانستی و رەوشەنبیری ب شێوەیەکێ تەڤایی ل کوردستانێ رویدا، و زانا و ئەدیبێت مەزن ژ کوردان رابوون، دیرۆکا ئیسلامێ ناڤێت وان ییێت هێلاینە زیندی، پەرتووکخانەیا ئیسلامی ب نڤیسینێت خۆ ییێت ڤالاتیەکا مەزن ژێ پڕ کرین دەولەمەندکربوون، و ئەو نڤیسین هەتا ئەڤرۆ ژی ماکێت وان ژێدەرانن ییێت کو چو ڤەکۆلەر و دهەر هۆنەرەکێ دا نەشێن خۆ ژێ بێ منەت بکەن، بەلێ پا یا بەرچاڤ ئەوە کو ئەڤ هەمی زانا و ئەدیب ببوونە عەرەب نڤیسینێت خۆ دا، ئەو ژی ژبەر دو ئەگەران کو دبنە ئەڤینا وان بۆ زمانێ عەرەبی کو زمانێ قورئانی یە، و پێ داخبار ببوون ژبەر کو زمانێ دەولەتا خلافەتێ بوو.

و پشتی رۆخیانا دەولەتا عەباسی و نەمانا دەستهەلاتداریا وی یا مەلبەندی وەلاتێ ئیسلامێ پارچە پارچە بوو و بوو چەند دەولەتێت بچویک ومیرنشین، هندەک میرنشین ل وەلاتێ کوردان پەیدا بوون، و ب دورستی دسەربخۆ بوون، هندەک میران دەستهەلاتداری لێ دکر رێزا خۆ ل نک خەلکی هەبوو ژلایەکی ڤە و دانپێدان پێ هەبوو ژ لاییێت هێزێت مەزن ییێت جار بەرزە دبوون وجار دیار دبوون ژلایەکێ دی ڤە (17). قەسرێت وان میرا ب ژمارەیەکا شاعر و ئەدیبان دهاتنە خەملاندن کو بۆ وان هینگێ وەکی دەزگاهێت راگەهاندنێت نووکە بوون، و هینگێ گەلەک ژ میر وحاکمێت کورد پشتەڤانیێت ئەدەب و هونەری بوون، و ژمارەیەکا نەکێم ژی ژ وان ژ ئەدیب و شاعران دهاتنە هەژمارتن، ژبەر ڤێ چەندێ شاعر و ئەدیب ل دەوروبەرێت وان خرڤە بوون و مەلبەندێت ئەدەبی ییێت خودان رەوش پێکئینان، و یێ پێداچوونەکا ب لەز د پەرتووکا شەرفنامێ و پەرتووکێت دی ییێت دەنگوباسێت میرێت کورد تێدا دێ ب سەر بابەتەکێ خۆش هیلبیت کو ئەڤا مە گۆتی ب سەلمینت، و نموونا مە ژی ل سەر ڤێ چەندێ گۆتنا

شەرفخانی یە دبێژیت: هندەک جاران دەما باپیرێ وی میر شەرەفێ کورێ شەمسەدینی دچوو هەویت لەشکەری نێزیکی پێنج سەد کەس ژ مامۆستا و شاگردان دگەل خۆ دبرن، و ژ وان کەسان یێت بەردەوام دگەل وی هەلبەستڤان شوکری بەدلیسی بوو یێ کو پشتی هینگێ قەستا سولتان سەلیمێ ئۆسمانی کری و بوویە هەڤال و هۆگرێ وی، و ڤەهینۆکا وی (سەلیمنامە) پێ گۆتی (18).

و پشتی پەیدابوونا دەولەتا ئۆسمانی یا سنی یا کو ل سەردەمێ سولتان سەلیمێ ل سالا (918 ک)ی حوکم کری بەرێ خۆ دایە رۆژهەلاتی ژ پێخەمەت بەرسینگرتنا گەفێت شاه ئسماعیلێ سەفەوی یێ شیعی، دەولەتا ئۆسمانی ب هاریکاریا ئدریسێ بدلیسی هەولدا میرێت کوردا بینیتە تایێ خۆ و بهێلیت حەژ وی بکەن ب رێکا ئاراندنا ئەڤینا دینی و ئۆلی، و ب ساناهی د وێ چەندێ دا ب سەرکەفتن ژبەر کو میرێت کورد ژ سیاسەتا ئۆلپەریسیا شاهێ سەفەوی دنەرازی بوون، و میرێت کورد رێکەفتنەک دگەل سولتانێ ئۆسمانی بەستن کو چەندین بەند ڤەدگرتن، دئەنجام دا میرێت کورد تاگیریا سولتانێ ئۆسمانی کرن و مل ب مل دگەل وی شەرێ شاهێ سەفەوی کرن ئەوێ ل سالا (920 ک / 1514 ز) ل شەرێ چالدیران شکەستی و پایتەختێ خۆ هێلایە ددەستێ هێزێت

ئۆسمانی دا یێت کو باهرا پتر ژێ شەرڤانێت کورد.

و پشتی ڤێ بەرفرەهبوونا دەولەتا ئۆسمانی و ل دویڤ وێ رێککەفتنناما دناڤبەرا میرێت کوردا و سولتانێ ئۆسمانی دا هاتیە مۆر کرن پشکا مەزن ژ کوردستانێ (ناڤین و رۆژئاڤا)، کەتە ژێر دەستهەلاتداریا ئۆسمانی، بەلێ پا ئەڤ دەستهەلاتداریە ب شێوەیەکی شکلی بوو، و دویڤەلانکی تنێ ب ناڤی بوو، ژبەر کو میرنشین و حوکمەتێت کوردی د سەربخۆ بوون، و ژلایێ بنەمالێت کوردی یێت ب هێز دهاتنە ب رێڤەبرن یێت کو ب هەمی شیانێت خۆ کار دکرن ژ پێخەمەت خۆجهکرن و ب هێز ئێخستنا دەستهەلاتداریا خۆ، ب ڤی رەنگی وەلاتێ کوردان دویر بوون ژ کارتێکرنا ئێکسەر دەستهەلاتداریا مەلبەندی یا خودان زمانەکێ بیانی و دویر ژ کوردییێ مینا فارسیی و عەرەبیێ، و ب هیچ رەنگەکی ناهێتە باوەرکرن کو دویڤەلانکیا میرنشینێت کوردی بۆ دەولەتا ئۆسمانی هێلا بت وەلاتێ کوردا بکەڤیتە

ژێر کارتێکرنا زمانێ ترکی، ئەو ژی ژبەر دو ئەگەران:

یا ئێکێ: ژبەر کو زمانێ ترکی وی دەمی نە زمانێ فەرمییێ دەولەتا ئۆسمانی بوو، بەلکو زمانێ فەرمی یێ وێ دەولەتێ فارسی بوو.

یا دووێ: دەولەتا ئۆسمانی مایێ خۆ د کاروبارێن میرنشینێت کوردی نەدکر وەک ب جە ئینانەک بۆ بەندێن رێکەفتننا ما دگەل میرێت کورد ئیمزا کری، و سیاسەتا دەستهەلاتداریا مەلبەندی ل وی دەمی ل سەر بنیاتێ ب هێزکرنا دەستهەلاتداریا مەلبەندی و مایتێکرنێ دکاروبارێت هەرێمان دا نەهاتبوو ئاڤاکرن.

و هۆسا رێڤەبەری یا وەلاتێ کوردا بۆ حاکم و میرێت کوردان ما، و باهرا پتر ژوان میرو حاکما گرنگی ددا بەلاڤکرنا زانینێ ل سەرانسەری میرنشینێت خۆ ب رێکا ئاڤاکرنا مزگەفت و قوتابخانەییێت سەر ب وان مزگەفتان ڤە و ئینانا زانا وماموستایان ژ کوردستانێ و دەرڤەی کوردستانێ ژ بو فێرکرنێ، ڤێ چەندێ کارتێکرنەکا ئاشکرا د سەرهلدانا زانستی و رەوشەنبیرییێ ل باهرا پتر ژ دەڤەرێت کوردستانێ هەبوو، و ل ژێر سیبەرا ڤێ سەرهلدانێ بەرێ زانا و ئەدیبێت کورد کەتە نڤێسینێ ب زمانێ خۆیێ نەتەوی و دەستپێکا ڤێ چەندێ ب شێوەیەکێ بەرچاڤ دیار بوو، ژبەر ڤێ چەندێ ژی ئەدەبێ کوردی دیار بووو ل دەستپێکێ هەلبەست بوو.

و یەکەمین هەلبەستڤانێ کوردی یێ ژێدەرێت بەردەست بوو مە دیار کری میرێ کورد یەعقووبێ کورێ محەمەدێ کورێ حەمزەیێ کورێ خەلیلێ کورێ غازیێ زرقی بوو یێ کو ل سالا (949 ک)(19) ل درزینێ دەستهەلاتداری وەرگرتی، و نێزیکی بیست و پێنج سالان میراتی کری، پاشی نەڤیای و ل سالا (984 ک / 1579 ز) چوویە بەر دلۆڤانیا خودێ.

شەرەفخانێ بدلیسی بەحسێ وی دکەت و دبێژیت: زەلامەکێ رێبەر، یێ خودان سخلەتێت باش بوو، سۆفی بوو، حەژ قورئانێ دکر، دیسان حەژ هەلبەست و ڤەهوینانێ دکر و یێ پێڤە مژویل بوو، دەستەکی درێژ تێدا هەبوو، هندەک هەلبەست ل دویڤ خۆ هێلان راستی ورامانێت یەکبوونا رەهائی (الوحدە المگلقە) تێدا هەبوون، و باهرا پتر ژ هەلبەستێت وی ب زمانێ کوردی بوون، و دویر نینە وی دیوانەکا کومکری ژێ

هەبیت، وەکی وی ل سەردەمێ وی نەبوون، و دیسان ژلایێ جوانیا ئەدەبی و رێزەبرنا میرنشینێ یێ ئێکانە بوو (20).

ل سەر ڤێ بنیاتی میر یەعقووبێ زرقی یەکەمین هەلبەستڤانێ کوردە دیوانەک ب زمانێ کوردی دانای، بەلێ پا مخابن هەتا نوکە ژی ژ وی کولتوری مشەیێ بابکالکانە یێ بێ سەروشوین بووی و نەگەهەشتی یە مە.

دیسان بدلیسی ل جهەکێ دی ژ پەرتووکا خۆ (شەرەفنامێ) دبێژت: هەلبەستڤانێت کورد ل سەدسالیا نەهێ کۆچی هەبوون هەلبەست د نڤیسین و ژ زاردەڤێ خەلکەکی دهاتنە ڤەگوهازتن و سترانبێژا وەک ستران دگۆتن (21) بەلێ ناڤێ چویا ژ وان نەگۆتیە.

ل دویڤ ڤێ چەندێ سەدسالیا نەهی و دەهی (پازدێ وشازدێ زایینی) دبیتە دەستپێکا دورستا دیاربوونا ئەدەبێ کوردی، بەلێ پا مخابن هێشتا یا بێ سەروشوینە.

قووناغا پێشەنگان

هە وەکی مە گۆتی ئەدەبێ کوردی وەک ئەدەبێت مللەتێت دی ل دەستپێکێ ل سەر زاری بوو نەهاتبوو نڤیسین، ژ بەر هندێ تنێ گرنگیێ نادەتە پەیڤێ بەلکو موزیکا وەک پرتەکا پیدڤی دگەوهەرێ وی دایە، و ئەڤ دەستپێکەنە ب قووناغا ئەدەبێ مللی

یان فولکلۆری دهێتە نیاسین، و ل سەر ڤی بنیاتی ل دەمەکێ ب زەحمەت ب دورستی بهێتە دەستنیشان کرن وەک هۆنەرەکێ نڤیسی پەیدا بوو، ئەو ژی ژبەر بەرزەبوونا وان و نەگەهەشتنا وان بۆ دەستێ مە ب دورستی و بێ کێماسی.

و پاشی پشتی قووناغا دیاربوونێ ودەستپێکا بەرزەبوو یا مە ئاماژە پێ دای و دەستنیشان کری کو ل سەدسالیا نەهێ و دەهێ کۆچی بوو ئەگەر چەوا بت یا دەست ب پێشکەفتی و کرستالبوونێ کری ل قووناغا د دویڤ دا ئانکو ل دویماهی یا سەدسالیا دەهێ کو دەستپێکا سەدسالیا یازدێ، و قووناغا ب پەیدابوونا دەستەیەکێ ژ پێشەنگێت هەلبەستا کوردی بێت کو دێ بەحسێ وان پاشی هێتە کرن.

و ب نێرینەکا ب لەز ل لیستا ناڤێت دەستەکا پێشەنگ، دێ بینین ب شێوەیەکێ گشتی ژ باکوورێ کوردستانێ نە ئەو پشکا کوردستانێ یا سەر ب دەولەتا ئۆسمانی ڤە، و ژ وانن بێت ب دیالێکتا کرمانجیا ژۆری دئاخڤن، یا کو دبیتە مەزنترین

دیالێکتا کوردی، و دویر نینە ئەگەر وێ چەندێ بزڤڕینە رەوشا وان میرنشینێت کوردی یێت سەر ب دەولەتا ئۆسمانی ڤە، یێت کو د نیڤ سەربخۆ، هەر وەکی بەری نوکە هاتیە گۆتن، سیاسەتا ئۆسمانی هینگێ یا لێبۆرینێ و نەمایتێکرنێ د کاروبارێت ناڤخۆیی یێت میرنشینێت کوردی یا ڤەدەر بوو، ئەڤە ژی بەرۆڤاژی سیاسەتا دەولەتا سەفەوی بوو یاکو ئارمامجا وێ نەهێلانا نژادێ کورد ژبەر هندەک ئەگەرێت ئۆلی و نەتەوی، ئەڤە ژلایێ فاکتەرێت ناڤخۆیی ڤە یە، و فاکتەرێت دەرڤەیی دزڤریتەڤە وێ رێزا میرێت کورد بۆ زانا و دەستگرتنا وان ودانانا قوتابخانەیا و جهێت خواندنێ مەزاختا دراڤێت مەزن ل سەر مامۆستا و شاگردان دزڤریت، ڤێ چەندێ کارتێکرنەکا گەلەک مەزن هەبوو ل سەر پێشکەفتنا رەوشەنبیری و زانستان ل وان میرنشینێت کوردی.

ئەم دشێین ڤێ قووناغێ ژ ژیێ ئەدەبێ کوردی (چ ڤەهینۆک و چ پەخشان) دانین کو قووناغا پێشکەفتن و ئافراندنێ یە، ژبەر کو بەرێ گەلەک شێ‌گو زانا و ئەدیبان کەتە نڤیسینا ب زمانێ کوردی، و پشکەکا باش ژ بەرهەمێت ڤێ دەستەکێ هاتە پاراستن، و ئەو پشک بوو بەرێ بنیاتی د ئاڤاهیێ ئەدەبێ کوردی دا.

ئەڤ قووناغا پێشەنگان یان قووناغا ئەفراندنێ دو چەرخان ژ ژیێ ئەدەبێ کوردی ڤەدگریت، ژ نیڤا سەدسالیا دەهێ دەست پێ دکەت دەما شاعیر ژێ رابووین وەکی: مەلایێ جزیری و عەلی حەریری وفەقیێ تەیران و شەمشەدینی ئەخلاتی، هەتا گەهەشتی نیڤا چەرخێ دوازدێ کۆچی دەما ئەحمەدێ خانی و مەلا حوسێنی باتەیی رابووین، و ئەو قووناغا - ژلایێ سیاسی ڤە - ژ سالا (949 ک)ی دەست پێ دکەت دەما رێککەفتننامەیەکا پێکهاتنێ دناڤبەرا دەولەتا ئۆسمانی و دەولەتا سەفەوی دا هاتیە مۆرکرن، کو د دویف دا خوجهیەکا رێژەیی بۆ کوردستانێ پەیدا بووی، بەلێ پا ئەو رێککەفتننامە هەر زوی هاتە بنپێڤەکرن وجارەکا دی کوردستان تووشی هێرشێت وێرانکەرێن شاه تهماسبی بوو ئەوێ ب هەمی شیانێت خۆ جهێ گەهەشتبایێ وێران دکر و بیرا وان کریارێن کرێت ئینا بیرا خەلکی ئەوێت تەیموور لەنگی ئەنجام ددان (22).

و پشتی ژمارەیەکا شەڕان دناڤبەرا هەردو دەولەتان و ژ ئەنجامێ سەرکەفتنێت ئێک

ل دويڤ ئێكى يێت ئۆسمانيان يێت كو كوردان پشتەڤانيا وان دكر سەفەويا داخوازا پێكهاتنێ ژ سولتانێ ئۆسمانى كرن، ئينا ڕێككەفتنەكا پێكهاتنێ ل سالا (998 ك) هاتە مۆر كرن و ما هەتا كو سالا (1012 ك) دەما ژلايێ ئۆسمانيان ڤە هاتيە بنپێ كرن، لەورا د ئەنجام دا كوردستان تووشى وێرانكرنەكا بەرفرە ژ لايێ هێزێن سەفەوى يێت هێرشكەر بوو.

ل ڤێ قووناغێ و ب دورستى ل سالا (1017 ك) داستانا دمدما ب ناڤ دەنگ د ناڤبەرا سەفەوى و هندەك كوردێن ل ژێر دەستهەلاتداريا وان ژ برادۆستى و جەلاليان رويداو ژبەر نە هەڤكويفيا هەردو هێزان شكەستن كەتە كوردان و خۆ ل كەلا دمدم ئاسێ كرن و ل دەمێ سالەكێ هاتنە دۆرپێچ كرن پاشى ئەو دۆرپێچ ب قوتبركرنا كورێت ئاسێ كرى ژلايێ سەفەويان ڤە هاتە ب دويماهى ئينان (23).

وێ رويدانێ كارتێكرنەكا گەلەك مەزن د ئاراندنا هەستێ نەتەويێ هەر كوردەكێ گوهلێ بووى دا كرچ ل ژێر دەستهەلاتداريا سەفەوى يا يان يا ئۆسمانى يا بت، و رامانێت خۆگۆريكرنێ وجانێ فيداكار وهەستێ نەتەوەيى د دلێ ژمارەيەكێ ژ وان هەلبەستڤانا دا ئاراندن يێت هەلبەست ب وێ كارەساتێ ڤەهوينا ين.

و پشتى ستاندنا بەغدا ژلايێ سولتانێ ئۆسمانى ڤە ب هاريكاريا جوينەكێ ميرێت

كوردان ل سالا (1047 ك)، ڕێككەفتننامەيەكا ئاشتيێ دگەل سەفەويان ل سالا (1049 ك / 1639 ز) مۆر كر، ل دويڤ وى ڕێككەفتنێ كوردستان هاتە لێكڤەكرن، پشكا ڕۆژهەلات بۆ سەفەويان كەت و پشكا دى بۆ ئۆسمانيان كەت.

و ژ رويدانێت گرنگێت ڤێ قووناغا كارتێكرنەكا بەرچاڤ دئاراندنا هەستێ نەتەويێ دا كرى نەخاسمە ل نك تەخەيا رەوشەنبير نەهێلانا ميرنشينا بدليسى بوو كو ل سالا (1066 ك) ژلايێ ئۆسمانيا ب شێوەيەكێ هۆڤانە هاتيە كرن، ئەڤ ميرنشينە ژ ميرنشينێت كوردى يێت مەزن بوو، واليێ وانێ يێ ئۆسمانى مەلك ئەحمەد پاشاى نياسێت هەوا خۆ دژى ميرێ كورد مير عەبدال خان بەكێ دبيتە نەڤيێ ديرۆكڤانێ ناڤدار شەرەفخانى كر بوونە چەند ئەگەرەك ژ وان: نەپشكداريا وى دگەل سولتانێ ئۆسمانى د ستاندنا بەغدا دا، هەر وەسا وى پيرۆزباهى ل سولتانى نەكر بوو ب هەلكەفتنا وێ

سەرکەفتنێ، هەژی یە بێژیت کو پەرتووکخانا وی میرێ کورد یا کو هاتیە دزین و شەلاندن ژ لایێ ئۆسمانیان ڤە چار هزار پەرتووک ژ گەلەک جۆرێت زانست و هۆنەرا و ب گەلەک زمانا تێدا بوون، و ژ وانا (76) بەرگ و (105) نامە بیێت میری ب خۆ بوون، ژبەر کو زانا و ئەدیب بوو (24).

ب کورتی ل ڤێ قووناغا دەمی خۆجهیا دەستهەلاتداریا ئۆسمانی ل کوردستانێ پەیدا بوو ئەو وەلاتێ ژ ستەمان قورتال نەبووی ژ ئەگەرێ شەر و پێکدادانا دگەل سەفەوییان، ژ بەر کو جهێ وی دکەڤیتە سەر تخوبێ هەڤپشک د ناڤبەرا هەردو دەولەتان دا، ئەڤە ژلایەکی، و تاگیریا میر و حاکمێت کورد بۆ ئۆسمانیان ژلایەکێ دیڤە، ئەڤە چەندێ کارتێکرنەکا ئاشکرا و دەنگەکێ بلند د هەلبەستا کوردی دا هەبوو زێدەباری وێ چەندێ کو بۆ ئەگەرێ ئاریانا هەستێ نەتەوەیی ل نک تەخەیا رەوشەنبیری ژ هەلبەستڤان و زانایان، بیێت کو ئاخڤتنا وان ل نک گشتیا خەلکی دچوو و خەلکێ گوهی خۆ ددانی، ئەم د شێین وە ب ئاشکرایی گول دەنگێ ڤێ هەڤجەنگیێ د بەرهەمێت هەردو هەلبەستڤان مەلایێ جزیری و ئەحمەدێ خانی ببت.

ل نیڤا دوویێ ژ سەدسالیا دەهێ کۆچی خەلەکا نڤیسینێ ب زمانێ کوردی ـ چ ڤەهوینا چ پەخشان ـ بەرفرەه بوو ژ بەر هەستێ نەتەوەییێ یێ دەست ب وەرارێ کری ل نک زانا و ئەدیبێت کورد پشتی لێکڤەکرنا کوردستانێ دناڤبەرا هەردو دەولەتێت مەزن بییێ کو هزرەک بۆ کورێت وێ بهێتە کرن.

و یا بەرچاڤ ل ڤێ قووناغێ ئەوە کو دەستەکا پێشەنگ د نڤیسینێ ب زمانێ کوردی دا تووشی گەلەک رەنج و زەحمەتان بوو بوون دکارێ قائیل کرنا خەلکەکی دا کو زمانێ کوردی ژ لایێ جوانی و خۆشیێ ڤە نە ژ زمانێ فارسی یان یێ ترکی یان یێ عەرەبی کێمترە، و بکێر تێت بیبتە زمانێ رەوشەنبیریێ و شارستانیەتێ و هەلبەست و ئەدەبان، بەروڤاژی ئەوێ گۆتنا گەلەک بەلاڤ دکەن کو زمانێ کوردی بکێر ناهێت کو بیبتە زمانێ ئاخڤتنێ و تێگەهاندنێ ژ لایێ خەلکێ ئاسایی ڤە، بەری نوکە ژێ مە دیار کر بوو کا چەوا دبێژت کو پەرتالێ وی نەبیێ ب رەواج ل سویکا بازرگانا، ئەو ژێ نە ژبەر بێخێریا وی یە، بەلکو ژبەر هندێ یە ژێدەرێ وی ئعتراف پێ نەهاتیە

کرن ژلایێ شاه و سولتاناڤە، و هندی ئەو پەرتال یێ ل بەر دلێت خەلکێ ئاسایی یێ شرین و ب بها بیت کو ژ وان یێ دەرکەفتی و هەر بۆ وانە، لێ وی چو بها ل نک بەرپرش و خودانێت دەستهەلاتداریێ نینە، ژ بەر کو تشتەکێ غەریبە و چو جار نەدیتی ل سویکا ئەدەبی و رەوشەنبیریێ.

ئەڤ تەخەیا ئاماژە پێ هاتیە دان ژ دەستەکا شاعیران ژ ئەدیب و زانایێت ل وێ قووناغێ پەیدا بوو بن بێ گومان دبیتە تەخەیا پێشەنگ د ئەدەبێ کوردی ب گشتی و ئەدەبێ کرمانجی ب تایبەتی دا، و یا ژ هەژی هەمی ریزی یە ل نک کوردان ژ بەر کو وێ کەرپویچێ بنیات و بەرێ گوژی یێ دانایە ئاڤاهییێ ئەدەبێ کوردی (25).

قووناغا زاراڤەکرنێ و چاڤلێکرنێ

هەر چەندە کو خەلەکا ئەدەبی د ڤێ قووناغێ دا ب شێوەیەکێ بەرچاڤ بەرفرەه بیوو و ژمارەیا هەلبەستڤانێت بەرهەمێت خۆ ب زمانێ کوردی داریژتین زێدە ببوون و بەرهەمێ وان ژی زێدە بوو، سالوخەتێ ل سەر بەرهەمێت وان زالبووی زاراڤەکری و چاڤلێکرن بوو، هەژی یە بێژیت کو ئەڤ چەندە هەلبەستا ب کرمانجیا ژێری (دیالێکتا سۆرانی) هاتیە نڤیسین ڤەناگریت، ژبەر کو ل دویڤ بەرهەمی ژێ گەهەشتی یە مە هەتا ئەڤرۆ ژی سەبارەت ب هەلبەستا کرمانجی درەنگی یا پەیدا

بووی، و دەستەکا پێشەنگ ژ هەلبەستڤانێت ڤێ دیالێکتێ (سۆرانی) ل دەستپێکا سەدسالیا سێزدێ کۆچی و نوازدێ زایینی یا دیار بووی، مینا مەلا خدرێ کورێ ئەحمەدێ ب (نالی) هاتیە نیاسین، و عەبدولرەحیمێ مەولەوی و حاجی قادر کۆیی و هندەکێت دی (26).

کوردستان ل وی دەمی وەکی بەرێ ژ چەند میرنشینەکێت سەربخۆیا خۆ و پەیوەندیێت خۆ دگەل دەولەتا دەستهەلاتدار - چ یا ئۆسمانی چ سەفەوی - پاراستی پێک هاتبوو، هندەک جاران هەڤرکی و جەنک دناڤبەرا وان دا ژ ئەنجامێ تاگیریا وان بۆ دەولەتێ یان ژبەر حەزا بەرفرەه کرنا دەستهەلاتداریێ پەیدا دبوو، و ژبلی وان میرنشینا ژی گەلەک دەڤەرێت تایبەتی هەبوون. حاکمێت وان ژ وان ب خۆ بوون پلەیا (پاشا) هەبوون ژلایێ میرەکێ کورد ئەو دکرنە حاکم، ژ بلی حاکمێ وانێ یێ کو ژلایێ ئۆسمانیان ڤە دهاتە دانان (27).

و ل دەستپێکا ڤێ قووناغێ (پشتی نیڤا سەدسالیا دەهێ کۆچی / هەژدێ زایینی)

روسیا قەیسەری دەست ب بەرفرەهکرنێ کر و بەرێ خۆ دا رۆژهەلاتێ ئیسلامی و شەڕ و لێکدانا دناڤبەرا لەشکەرێ وێ و یێ ئیرانێ دەست پێ کر پاشی دگەل هێزێت ئۆسمانی، ئەو شەڕ و لێکدان بوونە ئەگەر تێکچوونا سەروبەری و پتر ل کوردستانێ، و میر و حاکمێت کورد شوینا دو دەولەتا بۆ نە تاگیرێت سێ دەولەتا، کو د ئەنجام دا دوبەرەکی دناڤبەرا وان پتر لێ هات.

و پشتی رویدانا جەنگا رۆسیا ئیرانی ل سالا (1804 ک / 1813 ز) و پشتەڤانیا کوردێت ل ژێر دەستهەلاتداریا ئیرانێ بۆ هێزێت وی دەستهەلاتداریا رۆسی هزرا خۆ دکێشا کوردان بۆ لایێ خۆ و کرینا وژدانێت وان دا کر، لێ هەولدانێت وان بۆ وێ چەندێ جارا ئێکێ سەر نەگرتن وگەلەک شەر دناڤبەرا هێزێت رۆسی و کوردان دا پەیدا بوون (29) و ژ ئەنجامێ سەرکەفتنا رۆسی ل سەر ئیرانی پشتی جەنگا سالێت (1826 - 1828 ز) و ستاندنا یێریڤانێ ژمارەیا کوردێت کەتینە ژێر حوکمێ دەستهەلاتداریا رۆسی زێدە بوو، و شیا تاگیریا وان ل هەردوسالان (1828 - 1829 ز) دژی ئۆسمانیان داگیر بکەت، بەلێ میرنشینێت کوردی یێت مەزن هەر چەندە سەر ب ئۆسمانیان ژی ڤە بوو وان بۆ خۆ بێ لایەنی هلبژارتن و وەسا مان (30).

ل ڤی چاخی یێ کو دەولەتا ئۆسمانی بەر ب ئاڤابوونێ ونەمانێ ڤە دچوو ژمارەیا وان چاسیسا زێدە بوو یێت کو دەولەتێت رۆژئاڤا دهنارتنە جیهانا ئیسلامی وەک گەرۆک و رۆژهەلاتناس، و باهرا کوردستانێ ژ وان یا کێم نەبوو، و کارتێکرنا وان ل سەر ژیانا جڤاکی و رەوشەنبیریا کوردی نەیا بەرزە بوو، هەروەسا بزاڤێت هندەکا ژ وان دکومکرنا بەرهەمێت ئەدەبی و کەلەتۆرێ کوردی دیار و ئاشکرا بوون.

بەلێ پا رویدانا ژ هەمیا گرنگتر ل ڤێ قووناغێ ویا کارتێکرنەکا مەزن ل سەر ژیانا کوردان ژهەمی لایان ڤە کری ئەو بریار بوو یا دەولەتا ئۆسمانی ل دۆر نەهێلانا میرنشینێت کوردی و دەستەسەرکرنا عەردێ وان دانا هندەک سیستەمێت کارگیری یێت نوی دای، پشتی پێ حەسای کو هەستێ نەتەوەیی و حەزا بەرفرەهکرنا ملکی یا ل نک هندەک میرێت کورد پەیدا بووی، ب وێ چەندێ دەولەتا ئۆسمانی ئەو رێککەفتننامە بنپێکر یا کو میرێت کوردو سولتان سەلیمێ ئۆسمانی مۆر کرین، کو ل دویڤ

وێ رێککەفتنامێ میرێت کورد ئعتراف ب دەولەتا ئۆسمانی کر بوو بەرامبەری وێ چەندێ کو ئەو مایێ خۆ د کاروبارێت وان یێت ناڤخۆیی دا نەکەت.

و بجهئینانا ڤێ بریارێ روبری نەرازیبوونەکا چەکداریا کوردی بوو، بەلێ پا ل دویماهیێ دەولەتا ئۆسمانی شیا ئارمانجا خۆ ب جو بینت، لێ ڤی کاری هاریکاریا د خۆدانە پاشا کوردان ژ دەستهەلاتداریا ئۆسمانی کر و بەرێ وان دا سەرهلدان و شۆرەشێت ئێک ل دویڤ ئێکی، وهەمی ژی ژبەر هندەک ئەگەرا بێ ئەنجام ب دویماهی هاتن.

لێ سەبارەت رەوشا رەوشەنبیریا جڤاکێ کوردی د ڤێ قووناغێ، ئاشکرایە کو ئەدەب و رەوشەنبیری بەرفرەهـ بوون و ژمارەیا زانا و ئەدیبێت بەرێ خۆ داینە نڤیسینێ ب زمانێ کوردی - دیالێکتا سۆرانی ژی ڤی جارێ - زێدە بوو، ئانکو ل ڤێ قووناغێ نەما ب هویڤیا کرمانجیێ ب تنێ ڤە، و مزگەفت وخواندنگەهێت ئایینی مانە ل سەر رۆلێ خۆ دکارێ بەلاڤکرنا زانینێ و رەوشەنبیریێ د ناڤبەرا کورێت کوردان، و تشتێ بەرچاڤ ل ڤێ قووناغێ ئەو بوو کو پەرتووکێت پەروەردەیی یێت ل جهێت فێرکرنێ ب زمانێ کوردی بوون، کو بوو ئەگەرێ وێ چەندێ کو قوتابی یێت ژێ دەرکەفتین و بووینە ئیمامێت مزگەفتا و مامۆستا حەژ نڤیسینی ب زمانێ کوردی دکرن، و پویتەپێکرنا مزگەفتێ و خەلکێ

وێ ب زمانێ کوردی کو بخوینن و نیشا قوتابیان بدەن ئەو بۆچوون لاواز کر یا کو ل نک هندەک سەمیان و دیندارا کو زمانێ کوردی نە زمانێ خواندنێ یە، و بوو ئەگەرێ وێ چەندێ کو خەلک هەمی ب چاڤێ رێزێ بەرێ خۆ بدەنە ئەدەب و رەوشەنبیریا کوردی، بەلکو ب پیرۆزی ژی مادەم مزگەفت و شێخێت وان وێ هەمبێز دکەن و ژ وان داخوازا دکەن پێ بخوینن، ناڤدارترین هەلبەستڤانێت ڤێ قووناغێ میر مستەفایێ هەکاری (پەرتەو) و حارڤێ بدلیسی (سەودایی) و وداعی، و سەیفیێ شۆشی و نورەدینێ بریفکی و گەلەکێت دی بوون.

قووناغا سەرهلدانێ و نویکرنێ

ئەڤ قووناغە دگەل دەستپێکێت سەدسالیا هەژدێ کۆچی (دویماهییێت سەدسالیا نوازدێ زایینی) دەست پێ دکەت، ل وێ قووناغێ سەرهلدانەکا نەتەوەیی و رەوشەنبیری یا سەرانسەری ل گشت کوردستانێ رویدا، و تشتێ گرنگ لێ ئەو

بوو کو رۆژنامەگەری و چاپەمەنییێت کوردی پەیدا بووین، هەر وەسا ل مەیدانا ئەدەب و رەوشەنبیریێ بزاڤەکا نویکرنێ یا بەرفرەهـ دیار بوو.

هاتە بەحس کرن کو کوردستان ل قووناغێت بەری هینگێ ل سەر دو دەولەتێت درویشمێ دینی بلندکرین یا لێکڤەکری بوو، ئێک ژ وان سنی بوو کو دەولەتا ئۆسمانی بوو، و یا دی شیعی بوو کو دەولەتا سەفەوی بوو ژبلی هندەک جهـا ژ باکوورێ رۆژهەلاتێ کوردستانی کو هەر ل دەستپێکا سەدسالیا نوازدێ ل بن دەستێ رۆسی بوون، ل دەستپێکێت ڤێ قووناغێ سەروبەرێ کوردستانێ وەکی بەری هینگێ بوو، پاشی هندەک گوهۆرینێت مەزن دنەخشەییێ وێ سیاسی دا پەیدا بوون، ژ بەر کو ل دویڤ رێککەفتنامەیا سایکس بیکو یا بریتانی و فەرەنسی یا ل سالا (1335 ک / 1916 ز) هاتیە مۆر کرن دەولەتێت رۆژئاڤا کوردستان کرنە پێنج پارچە، و هەر پارچەک دانە دگەل دەولەتەکا ئایدولۆجیەکا نەتەوەیی (علمانی) یا خۆ یا تایبەت هەی و لایەنگیرا ئستراتیژیەتەکا ژ رەنگەکی و ئوردیگاهەکا تایبەتی دکەت، و ژ بۆ نەژادپەریسییێ و ب جە ئینانا ئایدولۆژیا خۆ ژ بۆ چویدی کار نەکەت ب خۆ ئەگەر ل سەر کیستی نەهێلانا هەر کەسێ ب کەفیتە د رێکێ دا بت وەکی کوردا.

کوردان ل هەمبەری وێ زۆرداریا مەزن دەستێت خۆ بەرنەدان بەلکو ب چەندین سەرهلدان و شۆرەشێت مەزن ل وان هەر چەند پارچا رابوون، بەرپرسایەتیا مەزن سەبارەت پارچەکرنا کوردستانێ دکەڤیتە سەر ملێت دەولەتێت مەزن، ژبەر کو نەتنێ وان کارکرن ژ بۆ نەهێلانا دامەزراندنا دەولەتەکا کوردی، بەلکو رۆلەکێ پیس و خراب ژی هەبوو د پویچکرنا سەرهلدان و شۆرەشێت کوردی، ئەو ژی ب رێکا درێژکرنا دەستێ هاریکاریێ بۆ دوژمنێت کوردان، و بێدەنگبوونا وانا درێژ هەمبەر وێ کوشتن و دەربەدەرکرنا ب سەر کوردان هاتی، و دەما ئەوێت دەستهەلاتداری ل کوردان دکر ب شەڤ و رۆژ کارکرن ژ بۆ ب جهئینانا ئارمانجا وانا دبێژیت: مرۆڤێ کورد د وەلاتێ خۆ دا ژبلی کو بۆ مە ببیتە خولام و کۆلەیەکێ بێ بها چو مافێت دی نینن، ئەوان هەمی کریارێت دورندانە ژ کوشتن و نەهێلان و نەفی و دەربەدەرکرنێ دژی کوردان ب کار ئینان، تا رادەیەکی کو قەدەغەکرن کورد ب زمانێ خۆ باخڤن و

ناساما وان یا نەتەوی ژی ستاندن بێی کو گازیا سەرئێخستنا تەپەسەرەکی ژ لایێ داخوازکەرێت ئازادیا گەلان بلند ببیت.

ل ڤێ قووناغێ چەندین سەرهلدانێت نەتەوەیی و نشتیمانی ژلایێ وان مللەتان ڤە پەیدا بوون یێت ل ژێر دەستێ دەولەتا ئۆسمانی، و مللەت کورد یێ گەلەک زۆرداری لێ هاتیە کرن ئێک بۆ ژ وان مللەتێت داخوازا مافێت خۆ یێت رەوا کرین، و ڤێ قووناغێ کارتێکرنەکا بەرچاڤ هەبوو د ئەدەب و رەوشەنبیریا کوردی ب گشتی و هەلبەستێ ب تایبەتی هەبوو. ئەم دشێین ب ڤان خالێت داهاتی ئەگەرێت سەرهلدانا کوردی یا نوی د مەیدانا سیاسی و رەوشەنبیری دا کورت بکەین:

1. رویدانا سەرهلدانێت کوردی یێت ئێک ل دویڤ ئێکێ و یێت کو داخوازا سەرخوەبوونا کوردستانێ کرین یان مافێت رەوایێت کوردان، مینا سەرهلدانا عوبەیدوللایێ نەهری ل سالا (1880 ز)، و سەرهلدانا بدلیسێ ل سالا (1914 ز)، و سەرهلدانا شێخ سەعیدێ پیران ل سالا (1925 ز) و سەرهلدانێت دی.

2. بوونا رۆژنامەگەریا کوردی وەک دەستپێک ل سالا (1315 ک / 1898 ز) ب دەرکەفتنا رۆژنامەیا (کوردستان) ل قاهرە، و رۆژنامەگەریا کوردی ل باهرا پتر ژ دەمێت دەرکەفتنا خۆشیا بوو ببیتە لسان حالێ جەماوەرێ کوردی یێ داخوازا

مافێت خۆ دکەت، و کار د پێشکەفتنا ئەدەب و رەوشەنبیریا کوردی دا دکر.

3. پەیدابوونا کۆمەلە و یانێت سیاسی و رەوشەنبیری ل (ستەنبۆلێ) پایتەختێ ئۆسمانی و باژێرێت دی یێت کوردان، ڤان کۆمەلان بەلاڤکرنا رەوشەنبیری و دەرئێخستنا رۆژناما و ڤەکرنا قوتابخانەیێت کوردی ب ستۆیێ خۆ ڤە گرتبوو، ژ وان کۆمەلا (التعالی) ل (ستەنبۆلێ) ل سالا (1908 ز) و کۆمەلا (التعلیم) ل باژێرێ (خوێ) ل ئیرانێ ل سالا (1913)ێ و کۆمەلا (خویبوون) ل شامێ ل سالا (1927)ێ، و هندەکێت دی.

4. مشەختبوونا تەخەیا رەوشەنبیر باهرا پتر ژبەر ئەگەرێت سیاسی بۆ دەرڤەی کوردستانێ و بەلاڤبوونا وان ل هندەک وەلاتێ عەرەبی و رۆژئاڤا، و ل وێری ب سەر هندەک رەوشەنبیری یێت نوی هل بوون و پێ داخبار بوون.

5. دانانا چاپخانەیێت کوردی ل دەرڤەی کوردستانێ و کوردستانێ ب خۆ ژی، و یەکەمین چاپخانەیا کوردی چاپخانەیا

کوردستان بوو ئەوا شێخ فەرەجوللا زەکی کوردی ل سالا (1900 - 1908 ز) ل قاهرە دانای، و چاپخانەیا حوسێن حوزنی موکریانی ئەوا ل سالا (1915)ێ ل حەلەبێ دانای و پاشی ل سالا (1925) هاتیە ڤەگوهازتن بۆ بەغدا، و چاپخانەییێت دی ییێت پشکداری د چاپکرن و بەلاڤکرنا پەرتووکێت ب زمانێ کوردی وزمانێت دی دا کرین.

و ئەگەر هەلبەست ب ژیانا جڤاکی و رەوشەنبیری یا نویسای بت، دێ گوهۆرین ژی ل دویڤ وێ ژیانێ تێدا ئێنەکرن، و ڤێ سەرهلدانا سەرانسەری یا د ژیانا جڤاکی و رەوشەنبیریا کوردی دا پەیدا بووی بۆ ئەگەرێ پەیدابوونا بزاڤەکا نویکرنێ د ئەدەبێ کوردی دا نەخاسمە د هەلبەستێ دا، و رێباز ورەنگێن ئەدەبی ییێت نوی پەیدا بوون، و هندەک تشتێت نوی هاتنە گۆرێ کو بەری نووکە نەبوون مینا چیرۆکا هونەری یا نوی، و رۆمان، و گۆتار رۆژنامەگەری، و ژلایێ هەلبەستێ ڤە نویکرن ژلایێ ناڤەرۆکێ و شکلی پەیدا بوو.(30)

ژێدەر پەراوێز

1. الادب الفارسی فی اهم ادواره و اشهر اعلامه، محەمەد مەهدی، چ 2، بەلاڤکرییێت تۆس، تهران 1995، بپ 23.

2. دیرۆکڤان میر شەرەفخانێ بدلیسی دبێژیت: ژلاییێ زمانی و ئەدەبی ڤە ژ چار پشکێت مەزن پێک دهێن: کرمانج، لر، کلهر، گۆران.

- شەرەفنامە، شەرەفخانێ بدلیسی، و: محەمەد عەلی عەونی، چاپا دوویێ دار الزمان، دمەشق، 28/1ـ29.

3. الادب الفارسی فی اهم ادواره، ژێدەرێ بەرێ، بپ 53، 52.

4. کردستان فی القرن السابع المیلادی، د. فەرسەت مەرعی، سلیمانی، بنگەهێ کوردستان یێ خواندنێت سترانبیژی، 2006، ص.

5. الاکراد حسب المصادر العربیە، رۆژهەلاتناس ئەرشاک بولابان، و: د. حشادور قصباریان و عەبدولکەریم ئەبازەید، بەلاڤکرییێت ئەکادیمیا زانستی، کۆمار ئەرمینیا، 1987، بپ 16.

6. أطلس تاریگ الاسلام، د. حسین موئنس، الزهراء للاعلام العربی، بپ 33.

7. بۆنموونە، مینا دەولەتا ئەیووبی و دەولەتا مەروانی.

8. دزڤڕیتە ڤە ئێلا پشنەوی، یا کو دبوو ئێک ژ ئێلێت کوردی ییێت مەزن ل وی سەردەمی، بنگەهێ وی گوندێ فنکێ بوو یێ کو دکەڤیتە نێزیکی جزیرا بۆتان، (ابن الاثیر) د رویدانێت سالا (573ک) دا بەحسێ وان دکەت و دبێژیت: ئەڤە (300) سالە کەلا فنکێ د دەستێ وان دا، هەلبەستڤان حەسەنێ پسمامێ میرێ فنکێ سەرۆک ئێلێ وێ یە، ئەصفەهانی ژی د (خریده القصر 451/2) و عاملی د (اعیان الشبعه 33/28) دا بەحسێ وان کری یە.

9. هەر وەکی یا دیار ئەڤ مالکە ل دوی د بەلاڤ بوون، و دیار دبیت کو ئەو ژی ژ وان بوو ییێت دگۆتن: بنیاتێ کوردا عەرەبن، ژ دویندەها قەیسی نە، ئەڤ چەندە ژی ژلاییێ ڤەکۆلین و خواندنێت زانستی یا بوویە نەوەیی.

10.مەهرانی یان مارانی ژ وان ئێلێت کوردی بوو یێت کو سەنگا خۆ ل سەردەمی عەباسیان هەی، ل دەڤەرێت مووسل یا ئاکنجی بوو.

11.سەبارەت ڤی هەلبەستڤانی بەرێ خۆ بدە: مشاهر الکرد و الکردستان، 1/131-133، و تاریگ الادب فی ایران، گرانفیل براون، وەرگێران: د. ابراهیم شوربی، چاپا سالا 2004، بپ 322-325، و همدان فی الفتح الاسلامی الی سقوطها بید المغول، ئدریس محەمەد حەسەن دۆسکی، چ1(2006)، بپ 238 -240.

12.دو نامەیێت دی ژی یێت هەین ئێک ب عەرەبی یە و یا دی ب فارسی دگەهنە نێزیکی (23) نامەیا، تێدا باوەیێت سۆفیان و ڕێبازێت وان یێت شرۆڤەکرین، ژلایێ رۆژهەلاتناسان ڤە گەلەک پویتە ب وی دهاتە دان و بزاڤێن مەزن کرن ژ بۆ کۆمکرن و بەلاڤکرنا بەرهەمێت وی.

13.ئەڤ گۆتنە ژ دکتۆر محەمەد مەهدی مامۆستایێ ئەدەبێ عەرەب ل زانکۆیا تەهران ژ پەرتووکا وی (الادب الفارسی...) یا بەری هاتیە ڤەگوهازتن، بپ 167 – 168.

14.زمانێ فارسی زمانێ فەرمی یێ ژمارەیەکا دەولەتێت ئیسلامی بوو یێت پشتی هێنگێ ل رۆژهەلاتی هاتیە دامەزراندن، وان دەولەتا ئۆسمانی یا ترک زمان، چەندین چەرخا زمانێ وی یێ فەرمی بوو، گەلەک سولتانێت ئۆسمانی هەلبەست ب زمانێ فارسی د ڤەهوینان ژ وان سولتان سەلیمێ ئێکێ (1512 - 1520 ز) بوو.

15.احمد الخانی: ڤەهینۆکا مەم و زین، چاپا 2006 دهۆک، بپ 61.60.

16.ل دۆر ژیاننامەیا وی بنێرە: الشقائق النعمانیە، بپ 190 -191، و الکوکب السائرە 159.160، و پەرتووکا (إدریس البدلیسی) ب زمانی ترکی محەمەد بایراقدار نڤیسی یە و شکور مستەفا وەرگێرایە، چاپا 1999، هەولێر.

17.ئەڤە وێ ناگەهینت کو کوردا ل سەردەمێ عەباسیان چو میرنشینێت تایبەتی ب خۆڤە نەدامەزراند بوون، بەلکو میرنشینێت کوردی یێت ب هێز هەبوون، د نیڤ سەربخۆبوون، و دهەمان دەم دا تاگیریا دەولەتا عەباسی دکر، وەکی دەولەتا حەسنەویهی.

18.بەرێ خۆ بدە: شەرفنامێ، چاپا دووێ، 1/329.

19.ژ دەڤەرێت مێردینێ بوو، گەلەک بوو دێرەکا مەزن لێ هەبوو یا فەلان بوو دگۆتنێ (دێر زیر) پاشی هاتە سڤککرن و بوو (درینێ) سەح بکە شەرفنامێ، 1/237.

20.شەرفناما بدلیسی، ژێدەرێ بەرێ، 1/238.

21.سەح بکە: شەرفنامێ، 1/271.

22.محەمەد ئەمین زەکی، کورد و کوردستان، 1/175.

23.ژێدەرێ بەرێ، 1/ 180.184.

24.بەرێ خۆ بدە: کورد و کوردستان، 1/197.

25.ل ڤێر ئاخڤتنا مە نە ل دۆر نیشانێت ئەدەبی یان جۆرێت شعری نە یێت ل ڤێ قووناغێ، و ئارمانجا مە ئەو نینە ئەم ب بەرفرەهی ل دۆر هەلبەستڤانێت ڤێ قووناغێ باخڤین، ڤێ چەندێ دێ هەلکەفتنەکا دی هەبت ئەگەر خودێ حەز بکەت.

26.ل دویف وێ چەندێ ئاخڤتنا مە تنێ ل سەر وێ هەلبەستێ دهێت ب کرمانجی هاتیە نڤیسین، و قووناغێت پەیدا بوون و پێشکەفتنا هەلبەستا کوردی یا ب سۆرانی هاتیە نڤیسین د جودانە.

27.د. جەلیلێ جەلیل، الامبراطوریة العثمانیة، وەرگێرانا: د.کاوس قەفتان، (بەغدا 1987)، بپ 84.

28.د. خالفین، الصراع علی کردستان، و: د. ئەحمەد ئۆسمان ئەبوو بەکر، (بغداد 1969)، بپ 42.

29.ژێدەرێ بەرێ، بپ 44.

30- بەلکو ئەم ل سەر وێ چەندێ د ڤەکۆلینەکا دی دا ل پاشەرۆژێ باخڤین، ئەگەر خودێ حەز بکەت.